

In the name of Allah, the compassionate, the merciful
به نام خداوند بخشنده مهربان

سرشناسه: نیک‌دل، محمدجواد، ۱۳۵۲
عنوان و نام پدیدآور: درآمدی بر تاریخ ادیان / محمدجواد نیک‌دل، سیدمرتضی میرتبار، رحیم دهقان
مشخصات نشر: قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۴۰۰
مشخصات ظاهری: ۳۳۷ ص
مرجع تولید: مجتمع آموزش عالی حکمت و مطالعات ادیان
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۲۹-۹۸۳-۱
یادداشت: کتابنامه
یادداشت: چاپ دوم، ۱۴۰۲
موضوع: ادیان / Religions
Religions -- History / تاریخ - ادیان
شناسه افزوده: میرتبار، سیدمرتضی، ۱۳۶۴
شناسه افزوده: دهقان، رحیم، ۱۳۶۳
شناسه افزوده: جامعة المصطفی ﷺ العالمية. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
شناسه افزوده: Almustafa International Translation and Publication center Almustafa International University
رده بندی کنگره: ۳/۸۰BL
رده بندی دیویی: ۲۰۰
شماره کتابشناسی ملی: ۸۷۵۳۵۶۰
این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است

BA0444

درآمدی بر تاریخ ادیان

مؤلفان: محمدجواد نیک‌دل، سید مرتضی میرتبار و رحیم دهقان

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● شمارگان: ۵۰۰

● چاپ: چاپخانه دیجیتال المصطفی ﷺ

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸ تلفن: ۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴

تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / ۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۵

◀ ایران، قم، بلوار محمد امین، سه‌راه سالاریه تلفن: ۹۸ ۲۵ ۳۲۱۳۳۱۰۶

pub_almustafa

pub-almustafa.ir

miup@pub.miu.ac.ir

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

● ناظر چاپ: ایوب جمالی

● مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری

● مدیر انتشارات: مصطفی نوبخت

همه حقوق برای ناشر محفوظ است

درآمدی بر تاریخ ادیان

محمد جواد نیک دل، سید مرتضی میرتبار، رحیم دهقان

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی، فراروی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایبندی به دین و سنت در مدیریت همه جانبه کشورها بسیار چالش برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری علیه السلام می‌باشد.

جهانی شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم، با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند، گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالندگی مراکز آموزشی، درگرو نظام آموزشی منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه، نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد. «جامعة المصطفی علیه السلام العالمية» به‌عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون درسی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون درسی در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

پیش‌گفتار

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ با هدف برآورده‌ساختن نیازهای علمی جامعه‌المصطفی ﷺ العالمیه متصدی انواع فعالیت‌های پژوهشی در زمینه علوم انسانی و علوم اسلامی است. نگارش کتب و مقالات علمی در موضوعات مختلف از جمله فعالیت‌هایی است که اساتید و پژوهشگران مجرب گروه‌های علمی این پژوهشگاه انجام می‌دهند. تاکنون آثار فراوانی در موضوعات فقهی، اصولی، حقوقی، سیاسی، فلسفی، کلامی، تاریخی و موضوعات دیگر ارائه شده است.

«تاریخ ادیان» یکی از همین موضوعات است که در زمینه آشنایی دانش‌پژوهان با آموزه‌های ادیان مختلف ضروری است. به‌خصوص دانش‌پژوهان مخاطب مجموعه المصطفی ﷺ، در صورت آشنایی با آموزه‌های ادیان، قادر خواهند بود تا در تعامل و ارتباط خود با پیروان دیگر ادیان مؤثر ظاهر شوند. البته تا به حال آثار علمی متعددی در حوزه تاریخ ادیان به رشته تحریر درآمده است، لیکن این اثر با توجه به اهداف آموزشی جامعه‌المصطفی ﷺ و در قالب آموزشی تنظیم شده و ضمن توجه به آثار پیشین از آنان نیز بهره‌جسته تا با بیانی ساده و علمی، مطالب ناظر به آموزه‌های ادیان را در اختیار دانش‌پژوهان داخلی و خارجی قرار دهد. تناسب محتوایی و شکلی این کتاب با سرفصل‌های برخی از این دروس، فرصت استفاده از این کتاب را به‌عنوان منبع درسی برای اساتید و دانش‌پژوهان فراهم خواهد کرد.

از این رو، پژوهشکده علوم اسلامی پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی به همت پژوهشگران ارجمند محمدجواد نیکدل، سید مرتضی میرتبار و رحیم دهقان سیمکانی، کتاب حاضر را با عنوان «تاریخ ادیان ۱» ارائه داده است. بدین منظور پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی عَلَيْهِ السَّلَام ضمن تقدیر از تلاش مؤلفان محترم در نگارش این اثر، از عنایت رئیس محترم پژوهشکده علوم اسلامی حجت‌الاسلام والمسلمین عزالدین رضائزاد و نیز اساتید محترم ارزیاب و همکارانی که در چاپ و نشر این کتاب دخیل بوده‌اند، سپاسگزاری می‌نماید.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی عَلَيْهِ السَّلَام

فهرست

۱۹	مقدمه مؤلف
۲۱	کلیات
۲۱	مقدمه
۲۲	۱. تعریف دین
۲۵	۲. منشأ دین داری
۳۳	۳. سیر تحوّل دین
۳۴	۴. تقسیمات ادیان
۳۹	فصل اوّل: دین و ادیان ابتدایی
۳۹	تعریف دین ابتدایی
۴۰	عناصر مشترک ادیان ابتدایی
۴۱	۱. قربانی
۴۱	۲. تقدّس انگاری
۴۲	۳. معتقدبودن به مانا
۴۲	۴. معتقد بودن به تابو
۴۵	۵. توتّم پرستی
۴۶	۶. اسطوره پرستی
۴۶	۷. آنیمیسّم
۴۷	۸. فتیشیسّم

- فصل دوم: ادیان خاموش (قدیم یا باستانی) ۵۱
- درس اول: ادیان بین‌النهرین و مصر باستان ۵۱
- بین‌النهرین ۵۱
- باورها و آیین‌های دینی مردم بین‌النهرین ۵۲
- سومر ۵۳
- آگدی‌ها ۵۵
- بابل و آشور ۵۵
- مصر باستان ۵۷
- باورهای دینی مصریان باستان ۵۸
۱. توت‌پرستی ۵۸
۲. خدا و گونه‌های پرستش ۵۸
- الف) پرستش فرعون ۵۸
- ب) خدایان متعدد و چندگانه‌پرستی ۵۹
- ج) خدایان سه‌گانه یا تثلیث ۵۹
- د) توحید و یکتاپرستی ۶۰
۳. تصاویر تمثال خدایان ۶۱
۴. زندگی پس از مرگ ۶۲
- آداب و آیین‌ها ۶۲
- کاهنان ۶۳
- درس دوم: یونان و روم باستان ۶۷
- یونان باستان ۶۷
- نخستین گونه‌های پرستش در یونان باستان ۶۷
- روم باستان ۶۸
- آیین رومیان قدیم ۶۹
- آفرینش عالم و معاد در اندیشه رومیان باستان ۷۰

۷۳	درس سوم: ایران باستان
۷۳	مهرپرستی یا میترائیسم
۷۴	پیدایش مهرپرستی
۷۴	خدایان مهرپرستان
۷۴	۱. زروان
۷۵	۲. میترا
۷۵	آیین‌ها و عبادات
۷۷	روحانیون
۷۷	مراحل هفت‌گانه مهرپرستی
۷۹	قربانی کردن گاو
۸۰	آزمایش‌های مهرپرستان
۸۰	نمادها و نشانه‌ها
۸۱	باورهای مهرپرستی
۸۷	فصل سوم: آیین زرتشت
۸۷	آیین زرتشت
۸۸	زرتشت
۹۰	آغاز رسالت زرتشت
۹۱	سرانجام زرتشت
۹۱	متون دینی آیین زرتشت
۹۲	اوستا
۹۲	بخش‌های اوستا
۹۲	۱. یسنا
۹۳	۲. ویسپرد
۹۳	۳. وندیداد
۹۴	۴. یشت‌ها
۹۴	۵. خرده اوستا

۹۴. متون دیگر
۹۶. سروده‌ها
۹۶. آیین ایرانیان قدیم پیش از زرتشت
۹۷. آموزه‌ها
۹۷. الف) دین زرتشتی اولیه
۹۸. ۱. دو اصل آشه و دروغ
۹۸. ۲. یگانگی خداوند
۱۰۰. ۳. آمشاسپندان
۱۰۰. ۴. نبرد میان خیر و شر
۱۰۱. ۵. جهان مادی و معنوی
۱۰۱. ۶. اختیار انسان
۱۰۱. ۷. منجی
۱۰۲. ۸. معاد
۱۰۳. ب) دین زرتشتی نوین
۱۰۳. ۱. اهورامزدا یا خدا
۱۰۴. ۲. امشاسپندان
۱۰۶. ۳. شرک
۱۰۷. ۴. نبرد میان خیر و شر
۱۰۸. ۵. منجی
۱۰۹. ۶. اهریمن یا شیطان
۱۰۹. ۷. جهان‌شناسی
۱۱۱. اخلاق زرتشتی
۱۱۱. آیین‌ها و آداب
۱۱۲. آتش مقدس
۱۱۳. قربانی
۱۱۳. پاکی و ناپاکی

۱۱۴	نماز زرتشتی
۱۱۴	نشان زرتشتی
۱۱۵	آیین‌های گذر
۱۱۶	جشن‌ها
۱۱۷	تحولات آیین زرتشت
۱۱۹	مهاجرت زرتشتیان
۱۱۹	زرتشت از نگاه اسلام
۱۲۷	فصل چهارم: آیین هندو
۱۲۷	درس اول: تعریف آیین هندو
۱۳۰	پیدایی آیین هندو و متون مقدس آن
۱۳۲	وده‌ها
۱۳۴	براهمنه‌ها
۱۳۴	آرنیکه‌ها
۱۳۴	اوپه‌نیشدها
۱۳۵	سمرتی
۱۳۶	یگه سوتره‌ها
۱۳۶	متون فرقه‌ای
۱۳۷	مهم‌ترین مکاتب یا فلسفه‌های آیین هندو
۱۳۸	۱. مکتب نیایه (منطق)
۱۳۸	۲. مکتب ویششیکه
۱۳۸	۳. مکتب سانکھییه (معرفت)
۱۳۹	۴. مکتب یگه (یوگا)
۱۴۱	۵. میمانسا یا پوروه میمانسا یا گرمه - میمانسا
۱۴۱	۶. ویدانته (اوتتره - میمانسا)
۱۴۶	درس دوم: اصول دین هندو
۱۴۶	خدا در آیین هندو

۱۴۶. ۱. دوره وده‌ای (۱۵۰۰ ق.م - ۵۰۰ ق.م) _____
۱۴۷. ۲. دوره برهمنائیسیم _____
۱۴۹. ۳. دوره اوپه‌نیشدها (۷۰۰ ق.م - ۵۰۰ ق.م) _____
۱۵۰. ۴. دوره آیین باستانی هندو _____
۱۵۲. ۵. دوره میانه و معاصر _____
۱۵۳. انسان در آیین هندو _____
۱۵۳. آخرت‌شناسی در هندو _____
۱۵۳. ۱. راه نیاکان _____
۱۵۴. ۲. راه خدایان _____
۱۵۴. باورهای هندویی _____
۱۵۴. ۱. درمه _____
۱۵۵. ۲. نظام کاست _____
۱۵۸. ۳. مُکَشَه (نجات) _____
۱۵۹. ۴. تناسخ _____
۱۶۴. درس سوم: آداب هندویی _____
۱۶۴. ۱. نیایش _____
۱۶۶. ۲. ازدواج _____
۱۶۷. ۳. حرمت گاو _____
۱۶۹. ۴. جشن‌ها _____
۱۶۹. آیین هندو در جوامع مختلف _____
۱۷۱. تحولات جدید دین هندویی _____
۱۸۱. فصل پنجم: آیین جینه _____
۱۸۱. آیین جینه _____
۱۸۲. خاستگاه _____
۱۸۳. بنیان‌گذار _____

۱۸۶	تعالیم مهاویره
۱۸۶	آموزه‌های آیین جینه
۱۸۶	۱. خدا و موجود متعالی
۱۸۷	۲. جهان و زمان
۱۸۷	۳. تیرتَنکره‌ها یا آرَهت
۱۸۸	۴. کَزَمه
۱۸۹	۵. دوگانه‌انگاری
۱۹۰	۶. موکشه یا رستگاری و راه نجات
۱۹۲	فرقه‌های آیین جینه
۱۹۳	متون مقدس
۱۹۴	آیین‌ها و آداب
۱۹۵	الف) زهد و ریاضت رهبانی
۱۹۷	ب) ریاضت غیررهبانی
۱۹۷	زندگی دینی روزانه
۱۹۷	نیایش معبدی
۱۹۸	زیارت و ایام مقدس
۱۹۹	تحولات آیین جینه
۲۰۰	تحولات آیین جینه در دوران معاصر
۲۰۷	فصل ششم: آیین بودا
۲۰۷	درس اول: مقدمه
۲۰۹	زندگی نامه بودا
۲۰۹	چهار منظره
۲۱۱	حقیقت جویی
۲۱۲	وسوسه بودا
۲۱۳	بینایی و روشن‌شدگی

- ۲۱۴ _____ اولین رهروان
- ۲۱۶ _____ مرگ بودا
- ۲۲۰ _____ درس دوم: فرقه‌های بودایی
- ۲۲۲ _____ ۱. ترواده
- ۲۲۳ _____ باورهای ترواده
- ۲۲۳ _____ الف) بوداشناسی
- ۲۲۴ _____ ب) جهان‌شناسی
- ۲۲۴ _____ ج) رستگاری فردی
- ۲۲۴ _____ ۲. مه‌ایانه
- ۲۲۵ _____ باورهای فرقه مه‌ایانه
- ۲۲۵ _____ الف) بوداشناسی
- ۲۲۶ _____ ب) جهان‌شناسی
- ۲۲۶ _____ ج) رستگاری
- ۲۲۷ _____ فرقه‌های مه‌ایانه
- ۲۲۹ _____ تفاوت‌های ترواده و مه‌ایانه
- ۲۲۹ _____ آثار مقدس بودا
- ۲۳۰ _____ تمثال‌های بودا
- ۲۳۱ _____ مراسم بودایی
- ۲۳۱ _____ رهبانیت
- ۲۳۲ _____ اعمال عبادی
- ۲۳۲ _____ زیارت
- ۲۳۳ _____ اعیاد و جشن‌ها
- ۲۳۶ _____ گستره آیین بودا
- ۲۳۶ _____ گسترش آیین بودا به شرق
- ۲۳۶ _____ الف) چین
- ۲۳۸ _____ ب) کُره

- ج) ژاپن ۲۳۹
- د) تبت ۲۳۹
- ه) سایر مناطق ۲۴۰
- افول آیین بودا در هند ۲۴۱
- درس سوم: متون مقدس بوداییان ۲۴۵
- الف) متون مقدس ترواده (هینه‌یانه) ۲۴۵
- ب) متون مقدس مه‌ایانه ۲۴۷
- آموزه‌های بودایی ۲۴۷
- سه کالبد بودایی ۲۴۸
- بودیستوه ۲۵۰
- گوهرهای سه‌گانه ۲۵۱
۱. بودا ۲۵۱
۲. درمه ۲۵۲
۳. انجمن یا سنگه ۲۵۲
- زنجیر علی (علت و معلول) ۲۵۴
- کرمه ۲۵۷
- سمساره یا چرخ وجود ۲۵۷
- انکار روح فردی ۲۵۸
- جایگاه خدای خالق در آیین بودا ۲۵۹
- چهار حقیقت شریف ۲۶۰
۱. حقیقت رنج ۲۶۱
۲. حقیقت خاستگاه رنج ۲۶۱
۳. حقیقت رهایی از رنج ۲۶۲
۴. حقیقت راه رهایی از رنج ۲۶۲
- راه میانه ۲۶۲
- راه هشت‌گانه شریف ۲۶۳

۲۶۴	نیروانه
۲۶۵	موعود
۲۶۸	آیین بودا در دوران معاصر
۲۶۹	تحولات جدید آیین بودا
۲۶۹	۱. اصلاح‌گرایی
۲۷۰	۲. غایت‌گرایی
۲۷۰	۳. نوگرایی
۲۷۰	آیین بودا از منظر اسلام
۲۷۸	فصل هفتم: آیین سیک
۲۷۸	مقدمه
۲۷۹	واژه سیک
۲۷۹	بنیان‌گذار و شرح زندگانی وی
۲۸۱	جانشینان نانک (ده گورو)
۲۸۴	مهم‌ترین نمادهای دینی سیک‌ها
۲۸۵	تاریخ کلی پیدایش سیک‌ها
۲۸۵	متون مقدس آیین سیک
۲۸۷	آداب و مناسک سیک
۲۸۷	۱. نام‌گذاری
۲۸۷	۲. تشرف
۲۸۷	۳. ازدواج
۲۸۸	۴. مرگ
۲۸۸	عقاید و باورهای سیک
۲۸۹	۱. یگانه‌پرستی
۲۸۹	۲. گورو
۲۹۰	۳. تناسخ
۲۹۱	وضعیت کنونی دین سیک

۲۹۶	فصل هشتم: ادیان خاور دور
۲۹۶	مقدمه
۲۹۷	درس اول: چین باستان و آیین تائو
۲۹۷	ادیان کهن در چین
۳۰۰	آیین تائو و بنیان گذار آن
۳۰۲	مفهوم تائو
۳۰۳	تفاوت تائوئیسم دینی و فلسفی
۳۰۴	متون مقدس تائویی
۳۰۵	۱. تائوته چینگ
۳۰۵	۲. جونگ زه
۳۰۶	۳. سایر کتب
۳۰۶	فلسفه و تعالیم تائو
۳۰۹	جایگاه تائوئیسم در چین
۳۱۲	درس دوم: تاریخ ادیان چین
۳۱۲	آیین کنفوسیوس
۳۱۲	زندگی بنیان گذار
۳۱۴	متون مقدس کنفوسیوسی
۳۱۵	۱. مکالمات
۳۱۵	۲. متون قانونی کنفوسیوسی
۳۱۷	تعالیم کنفوسیوسی
۳۱۸	۱. حکومت صالح
۳۱۹	۲. اخلاق کنفوسیوسی
۳۲۱	۳. انسان کامل
۳۲۲	عقاید آیین کنفوسیوس
۳۲۳	تحولات دین کنفوسیوسی

- ۳۲۷ _____ درس سوم: ژاپن و آیین شین تو
- ۳۲۷ _____ ادیان ژاپن
- ۳۲۸ _____ تاریخ آیین شین تو
- ۳۲۸ _____ تعریف شین تو و مبانی اصلی آن
- ۳۲۹ _____ ۱. کامی
- ۳۲۹ _____ ۲. اون
- ۳۳۰ _____ ۳. تعهد و وفاداری
- ۳۳۰ _____ ۴. هارا - کیری
- ۳۳۰ _____ متون مقدس شین تویی
- ۳۳۱ _____ تعالیم شین تویی
- ۳۳۲ _____ مناسک و مراسم شین تویی
- ۳۳۴ _____ شین تو در جهان امروز

مقدمه مؤلف

اثر پیش‌رو با عنوان «درس‌نامه تاریخ ادیان ۱» شامل مطالبی ابتدایی در زمینه آشنایی با تاریخ برخی ادیان است. در ابتدا این اثر برای طلاب خارج از کشور که در جامعه‌المصطفی عليه السلام العالمية مشغول به تحصیل می‌باشند، نوشته شده است؛ با این حال جامعه هدف این اثر می‌تواند دانشجویان و طلاب عزیز داخل کشور نیز باشد. فایده این اثر به‌ویژه برای طلاب خارج کشور، آشنایی با تاریخ و برخی آموزه‌ها، آداب و مناسک ادیان مورد نظر است. آشنایی این عزیزان با مطالب ارائه شده، می‌تواند در انجام هرچه بهتر وظیفه اصلی آنان که تبلیغ دین اسلام است، کمک شایانی کند. همچنین این عزیزان با شناختی که از ادیان مورد نظر از طریق این اثر پیدا می‌کنند، می‌توانند ارتباط شایسته‌ای با پیروان ادیان مدّ نظر برقرار کنند. همچنین این اثر می‌تواند بسیاری از سوءتفاهم‌های ناشی از درک نادرست آموزه‌های ادیان را برطرف کند و در نتیجه زمینه را برای ایجاد همدلی و تعامل‌های سازنده میان پیروان ادیان فراهم سازد.

سرآغاز مطالب این اثر، کلیاتی در زمینه ادیان و تقسیمات آن است؛ سپس در قالب هشت فصل که هر فصل شامل یک یا چند درس است، تاریخ ادیان مورد نظر بیان شده است:

فصل اول: دین ابتدایی، تعریف و عناصر مشترک آن در قالب یک درس ارائه شده است؛

فصل دوم: ادیان خاموش (بین‌النهرین، مصر، یونان، روم، و ایران (میترائیسم) در قالب سه درس ارائه شده است؛

فصل سوم: آیین زرتشت در قالب یک درس ارائه شده است؛

فصل چهارم: آیین هندو در قالب سه درس ارائه شده است؛

فصل پنجم: آیین جینه در قالب یک درس ارائه شده است؛

فصل ششم: آیین بودا که در قالب سه درس ارائه شده است؛

فصل هفتم: آیین سیک که در قالب یک درس ارائه شده است؛

فصل هشتم: ادیان خاور دور که در قالب سه درس به آیین‌هایی چون تائو، کنفوسیوس و شین‌تو پرداخته است.

همان‌طور که پیش‌تر بیان شد اثر پیش‌رو، در قالب درس‌نامه برای دانشجویان و طلاب در سطح کارشناسی ارائه شده است؛ بنابراین تلاش شده تا مهم‌ترین مطالب هریک از آیین‌های پیش‌گفته با زبانی ساده ارائه شود؛ از این‌رو نمی‌توان از این اثر انتظار داشت تا همه مطالب مربوط به آیین‌های مورد را به‌طور مفصل و جامع بیان دارد.

محمد جواد نیکدل

تابستان ۱۳۹۷